

Fekete J. József

Misztérium és humor

A tanulmányíró Szentkuthy Miklós

„Ruhád lazán engedd neki a szélnek, s a hajad is
legyen szalagtalan, szabad –
Ez édes hanyagság jobban felkavar, mint a Művészet
minden hitszegése.”

Ben Jonson¹

Szentkuthy Miklós *Múzsák testamentuma* című tanulmánykötete² több mint fél évszázad alatt, 1927 és 1983 közt írt elméleti munkáit, főként tanulmányait tárta az olvasó elé, a második kötetbe, a *Varázskertbe*³ a szerző hagyatékát gondozó Tompa Mária olyan tanulmányokat, kritikákat, könyvajánlásokat, emlékeztetéseket, szabadegyetemi előadásokat válogatott be, amelyek részben 1985 után keletkeztek, részben viszont korábban, eddig kötetbe nem kerültek, hanem folyóiratok közölték őket, vagy rádióműsorokban hangoztak el. A tanulmányok keletkezéstörténetéről tudni kell, hogy Szentkuthy 1948 és 1958 között teljes szilencium alatt állt, ez alatt az idő alatt tanulmány se jelenhetett meg tőle. Nem csupán hogy elúszott a várt egyetemi katedrája, hanem komoly egzisztenciális veszélyben érezte magát, ennek a maga körött mindent megfojtó légkörnek a lenyomatát felfedezhetjük a regényeiben, ám az előadásaiban, tanulmányaiban nyoma sincs, ott fölszabadultan és vidáman vezette végig a témáit. Ennek hozadéka, hogy a tanulmányok Szentkuthy legkönnyebben érthető művei, a tudás átadásának életes alakzatai.

Úgy érdemes elolvasni ezeket a tanulmányokat, ha már előtte átböngészünk néhány Szentkuthy-regényt. Azért, mert a regényekben felvetett kérdések egy részére ezekben a szövegekben találjuk meg a feleletet, egy-egy tanulmányrészlet beleillik a szerző szépirodalmi alkotásainak körébe, sőt, egyes esszénovellái kimondottan szépirodalmi jellegű művek; itt világosodik meg az író által számtalanszor és megannyi formában hangoztatott huszadik századi irodalmi életmű egységének igénye. Szentkuthy nem csupán a formai egység mellett foglalt állást az életmű esetében, hanem az ideális műalkotást is egyetemesnek, összegzőnek képzelte el, amely magában foglalja a szerzőnek a léttel kapcsolatos teljes viszonyát, megtalálván ehhez az adekvát, elemző és szintetizáló kifejezési módot és tág, a mondandó és az alkotói képzelőerő által képlekenyű tett formát. Ebből eredően elveti a tematikai megkötéseket és a különböző tartalmi egységek mellé beidegződött beszédmódot. Az alkotás céljának az egyetemes műveltség teljes felhasználását tekinti a szerzői önkifejezés-igényén átszűrve, vagyis az intellektus eruptív (impulzív) és konstruktív művészi felhasználását.

De mi is a műveltség? – teszi fel a kérdést a tanulmányíró. A választ az 1947-ben írt, *Műveltség és irodalom* című tanulmányában fogalmazta meg: „Történelemről, természetről,

1 Szentkuthy Miklós idézi Ben Jonson című tanulmányában (1937).

2 Szentkuthy Miklós: *Múzsák testamentuma*. Magvető Kiadó, Budapest. 1985.

3 Szentkuthy Miklós: *Varázskert*. Tanulmányok, esszék, előadások. Hamvas Intézet, Budapest, 2012.

emberi és állati lélekről, művészetéről és vallásról, egyáltalában egész világunkról a lehető legtöbb dolgot tudni és ismerni.”⁴ Gyanúsán egyszerű és kerek ez a definíció annak a gondolkodónak a tollából, aki a problémafelvetésnél az alapfogalmak matematikai szigorral történő meghatározását követeli, de ugyanakkor tudja, hogy az ilyen meghatározásokra éppen a nyelv a legalkalmatlanabb. Természetesen ez esetben sem áll meg ennél a szófukar megfogalmazásánál. Leglényegesebb meglátása, hogy a műveltséget, mint fogalmat, a legradikálisabban a földre kell szállítani az intellektuális szférából, mert csak így lehet igazi műveltség. Úgy kell rá tekinteni, mint a többi élettani jelenségre, mert nem tabu az intellektus, hanem az emberiség elemi java, és meg kell tanulni használni, alkalmazni és élvezni az emberi agy ezen funkcióját: azaz, hogy az egyén alkalmazni tudja ismereteit, ne maradjon a műveltség holt anyag, pusztá gondolati lexikon. A Szentkuthy-esszék és -tanulmányok mindezek értelmében létfontosságú jelenségként kezelik a kultúrát és a műveltséget.

A *tíz éves Mikes Kelemen Akadémia* című rádió-előadásában⁵ Szentkuthy arról számolt be, hogy egy sor fiatal író, tudós, így jómagam is a fasizmus hatalomra jutásának és expanziójának idején egyfajta szellemi emigrációba vonult. Horváth Béla katolikus költő és Füsi József 1936-ban megalakította a Mikes Kelemen Akadémiát, amely a határozottan baloldali, modern gondolkodású írókat, irodalomtudósokat, történészeket, művészettörténészeket gyűjtötte egybe. A rövid életű, a háború alatt már nem működő Mikes Kelemen Akadémia tagjai voltak: Devecseri Gábor, Halász Gábor, Hevesi András, Horváth Tibor, Hunyady Sándor, Jankovich Ferenc, Jékely Zoltán, Képes Géza, Kerecsényi Dezső, Kolozsvári Grandpierre Emil, Márai Sándor, Sőtér István, Cs. Szabó László, Szerb Antal, Szentkuthy Miklós, Tolnai Gábor, Vas István, Weöres Sándor. A társaság az egyik legnagyobb szabású összejövételét Szentkuthy Derék utcai lakásán rendezte meg, aminek emlékét az *Orpheus*-sorozat *Cynthia* című fejezete őrzi. Joggal érezték, hogy a szabad intelligencia üldöztetés áldozata lesz, és tiltakoztak, mert az úgynevezett művelt középosztályt olcsón megvásárolta magának a banális, műveletlen irodalom. Ezek a fiatalok nyelveket beszéltek, rengeteget olvastak, tanultak, meggyőződésük volt, hogy „az értelem nem ellensége a nagyköltészetnek”⁶, hiszen „az ún. bolondos vagy frivólnak látszó modern írók, a Giraudoux- és Joyce-fajta, épp azért bolondosak, mert végtelen tudással és lírai mélységekből nézik a számukra nagyon is komoly életet.”⁷ Ennélfogva szellemi céljuk volt az angolos nemtörődomség, meg a francia könnyedség és mozgékonyosság ötvözése, amit Szentkuthy már 1931-ben megjelent *Prae* című regényében számtalan látószögből bemutatva európai színvonalon megfogalmazott.

A művész saját művészetét gazdagítja a műveltséggel – és miként Szentkuthy megállapítja –, minél nagyobb műveltséggel rendelkezik, annál démonikusabban, eruptívabban és egyértelműbben támadja az intellektuális műveltséget, hogy visszaszorítsa az iránta megnyilvánuló fétis-tiszteletet. S gondoljunk csak vissza, mi más Szentkuthy szépírói tevékenységének summája, ha nem a haláltáncos, démoni hahota az európai műveltség felett? Mintha könyvek párosodásából született volna – írta a szerzőről Hamvas Béla –, és ha valóban így van, akkor ő volt az, aki elsőként tagadta meg szüleit. Mert bálványozta ugyan a könyveket és az intellektus minden más produktumát, de minden pillanatban kész volt végtelen szeretetéből fakadóan nemcsak szemberöhögni, de szembe is köpni azokat. Sznob ebből a szempontból Szentkuthy, mert nem képes élvezni a fél- és álműveltséget, de az intellektus iránti vak rajongást se. Olyan sznob, aki szerint „a műveltség döntő

4 *Múzsák testamentuma*, 83.

5 Holmi, 1992. január; *Varázskert*, 69–74.

6 *Varázskert*, 69.

7 uo. 70.

ismérve az lesz, hogy valaki a legnagyobb tudással hogyan bánik, milyen a viszonya a tudáshoz általában [...] eszményünk [...] ebből a szempontból – Rabelais.”⁸

Rabelais hatását a Szentkuthy írói munkásságára már néhány vázlatvonalban feltárta a műkritika és -elemzés, Szentkuthy maga is gyakorta hivatkozott a francia reneszánsz szatirikusának vérbő kalandregényeire. A párhuzam valós mértékét nem határozhatnánk meg Rabelais öt könyvének és a *Szent Orpheus Breviáriuma* öt kötetének filológiai összevetésével. A hasonlóság ugyanis a szerzők világszemléletének közelségében rejlik, a tudálékoság, a kultúra, pontosabban a civilizáció kivagyiságának gargantuai magasságból történő helyretevésében, az intellektus mélységes vágyában, az érzékeny idegrendszer áradó lobbanásában, a kalandosság keresésében és a katalógizálás, a számbavétel igényében. Nem csupán ezt örökölte Szentkuthy szellemi elődjétől, hanem a szabad nyelvkezelést, az ironikus ábrázolást, a legvadabb szellemi bukfenceket, ami minden munkájában, alanyi megnyilatkozásában és tárgyilagos okfejtésében jelen van. Egy idézet erejéig itt még vissza kell térnünk a *Műveltség és irodalom* című tanulmányához, hogy megtudjuk, miért eszményíti a francia humanistát. „Mert tudta a középkor és a reneszánsz minden filozófiját és orostudományát, teknőcök csontképződésétől az angyalszárnyak hőellenállásáig: és ebből egy óriási kozmikus burleszket⁹ csinált, az, amit ő a középkorban kigúnyolt, pontosan az, amit ma a 'sznobok' és 'intellektüelek' kivégzésekor csinálnánk: vagyis a nagy műveltség harca a kis műveltség, a démoni tehetség nélküli 'műveltség' ellen.”¹⁰

Az írónak tehát orvosnál alaposabban kell ismernie az anatómiát és a gyógyászatot, pszichiáternél a lélekelemzést, geológusnál a földtant, szociológusnál a szociológiát, azért, hogy alakjai plasztikusabbak, történetei valósabbak, a valóságnál is valósabbak legyenek. Ezért a tudásukért (műveltségükért) becsülte Szentkuthy igazán nagyra Joyce-ot és Proustot (akikkel szövegeinek értelmezői gyakran hozták kapcsolatba), és ezért utasította el határozottan a francia új regényt (amihez ugyancsak örömet odasorolták munkásságát). A realitást mindennél magasabb eszménynek tartotta, miként arról a *Chartres szobrai*¹¹ című remek esszéjében a következőket írja: „Ha apostolokat vagy Juda királynőt kell az oszlopok közé varázsolnia, mit törődik a művész a Bibliával vagy a korabeli történészek meddő vitáival! Egyszerűen körülnéz a piacon, és az ott járkáló öregurakat vagy fiatal suhancokat mintázza a katedrális falára. S valóban, van-e nagyobb szentség és nagyobb szépség egyszerre, mint a közvetlen emberi valóság?”¹²

Tanulmányaiban (*James Joyce, 1947; Miért újra Ulysses?, 1968; A kívülálló bosszúja, 1962*) Joyce és Proust határtalan realitásigényét hozta közös nevezőre, és a realizmus legmarkánsabb képviselőinek tekintette őket. Joyce realizmusának gyökerét vallási emlékeinek kiirthatatlanságában, tudományos érdeklődésében és racionalitásának szembesülésében látta az élet irracionális forgatagával szemben. Proust esetében „a szerkezet fenséges teljessége, az értelem [...] szinte eszelős csökönysége, és végül: minden megfigyelt testi és lelki jelenségnek legplasztikusabb kifejezése: ez a három tette azt, hogy műve nem lett az idegérzékenyek

8 *Múzsák testamentuma* 88.

9 Miként Ágfalvi Attila megállapította a *Szentkuthy-mozi* című cikkében (*Filmvilág*. 1982/12.), ilyen szempontból legpompázatosabb munkái az *Udvari nász* és az *Udvari gyász* című bábjátékai, amelyek „roppant szórakoztatóan ötvözik a Kemény Henrik-féle pofokodós bábhagyományt az 'ordenaré burleszkekkel', a grand guignolt az abszurd humorral.” Ugyanezen két bábjáték kapcsán sugallta Kabdebó Lóránt, hogy a Szentkuthyban a komédiával együtt forrongó morális prófétálás csodálatos drámaírói adhatott volna a magyar irodalomnak (Kabdebó Lóránt: „Morálba vadult komédiás”. *Kortárs*, 1988/1.).

10 *Múzsák testamentuma*, 88–89.

11 A kézirat dátuma: 1948. november. Közzölte: *Stádium*, 1988. szeptember; *Varázskert*, 117–121.

12 *Varázskert*, 120.

fájdalmas, de művésziileg használhatatlan nyavalygása [...]. Tipikusan nem neurotikus mű [Az eltűnt idő nyomában], nem a Freud-ipar olcsó nyersanyaga.¹³ Proustnál tehát a századvég neuraszténiája kap szigorúan racionalis, huszadik századi szerkezeti keretet, Joyce-ot pedig éppen a neurotikus hajlam ösztönzi a barokk végtelenséggel halmozó és monumentális realista kompozícióba: „Joyce a gyáva, megfélemlített, csak bámulni, de cselekedni nem tudó, ügyetlen álmodozó – a benyomások itt túl nagy izgalommal túl mélyre hatolnak, rögzítődnek, 'traumák' lesznek –, a bűntudat, halálfélelem, bujkáló onanizmus, az érzékszervek összehangolatlan túlfogékonysága, nihilista káoszérzés vesz körül egy eldobott villamosjegyet, egy női térdhajlást vagy szenteltoíznyomot a homlokráncban.”¹⁴ Szentkuthy ezt igazán belülről érezhette, hiszen ő fordította elsőként magyarra Joyce *Ulysses*-ét.

Ismét párhuzamot kell vonnunk a tanulmányok tételei és az irodalmi művek között: a gótikus katedrális-építkezés Szentkuthy egyik folyton visszatérő témája, sőt, szerkesztési elve, abból kiindulva, hogy ha már a világ kaotikus, akkor a művészi megfogalmazása legyen a legszigorúbban racionalista. Szentkuthy számára a fogalmak matematikai pontosságú definiálása az eszmény, így mi más lenne a szerkesztésben, mint a geometria? De nem úgy, miként azt Robbe-Grillet elképzelte (*Nouveau Roman?* 1967), vagyis, hogy a mérnöki leírásokkal kiküszöböljék az „emberszabású hasonlatokat és metaforákat” (Szentkuthy itt azonnal közbeveti, hogy a geometria ugyanolyan emberszabású, mint a hasonlat), hanem a halmozó barokk mintájára, a szigorú kompozíciós vonalak között a nyelv lehetőségeivel a legteljesebben élve kitölteni. Hiszen „az *Ulysses* azért íródott, hogy megmutassa, az ember mindössze egy pár érzelmi, értelmi és nyelvi sémának buta szajkója, vak és egyénietlen képzettársító gép.”¹⁵ És „Joyce egyik – hogy úgy mondjuk – letragikusabb pikantériája éppen az, hogy rossz szemű ember csak egy talmi dadaista szóhalmazt lát benne, míg a hozzáértő éppen az egészen rendkívüli műveltségét élvezzi: mint az egész kompozíció egyik legdöntőbb hajtóerejét”.¹⁶

A kompozíció és a realizmus kérdésköréhez tartozik a nyelv, ami Szentkuthynál jószerével azonos a műveltség fogalmával, mert ő igazából a nyelv minden területét felhasználja műveiben: a tudományos szakzsargont, résztudományi szókészletet, az irodalmi nyelv eszköztárát, a legegyszerűbb analógiákat és többpólusú metaforákat és ezerarcú szinesztéziákat, filozófiai szövegfoszlányokat, a legfrissebb pesti argót – mindet mint a realizmus eszközt. Olvasója számára az is természetesen cseng, hogy a filozófus alkalmazza az argót, az apacs pedig az einsteini lexikát. Világszemléletéből kiolvasható, hogy írói munkájában célul tűzte ki a világ egymástól végtelenen távol lévő dolgainak nyelvi közelítését. Az „utcanyelv” – írta a *Nagyvilág* ankétjára válaszolva (*Trágárság és irodalom*. 1968) –, „a város dúsgazdag népdala. Ez pedig kell a) realizmushoz és kritikához, b) fantáziához [...] a fantasztikus, színes, vad utcanyelvi irodalmi realizmus, kritika, burzsujköpő világnézet. [...] igenis használják az írók az utcanyelvet, mert hasonlat és szókép ez, képzelet és ezer jó metafora, szentelenül cinikus.”¹⁷

Ha már a nyelvénél tartunk, emlékeztetnék a bevezetőben tett felvetésemre, hogy írónk esszéit és tanulmányait regényei ismeretében érdemes olvasni. Hozzá kell tennem, az a laza, szorongásmentes beszédmód, amivel tanulmányaiban találkozunk, olykor egyenesen regényszöveggént szervesül. A következő bekezdés, amelyben első férjes asszony szeretőjével megesezt randevújáról ír, könnyedén odaképzeltető a *Fejezet a szerelemről-től*

13 *Múzsák testamentuma*, 285.

14 i. m. 107.

15 i. m. 109.

16 i. m. 108.

17 i. m. 474.

a *Bianca Lanza di Casalanzaig* bármely regényének oldalaira, noha a szerző éppen csak a pesti kávéházakra¹⁸ emlékezik: „Nagyon más 'színpadon' játszottok drámánkat, mint a Halász Gábor-fajta. Csillárok, aranykarok, virágok, luxusitalokkal teli bárpolcok, Althea estélyi ruhában (mosolyogtak is rajta...), fekete selyem aranyszálakkal át- meg átszőve, egzotikus turbánja ugyanabból az anyagból. Lihegő szépségének egyik fő-fő varázsa: óriási szemhéja volt, két fehér lehullott rózsaszírom kanalas domborulata. Ennek a fülledt-mákonys 'soirée'-szcénának ellentéte volt később lakásán (tomboló nagytakarítás miatt valami 'cselédszobába' szorultunk, égő nyáridőben): Vénusz-mivoltáról lehullatta kék zsák, nyers vitorlavászon vestimentumát – ezredmásodperc alatt jelent meg a hónál havasabb, Holdnál holdasabb Vénusz-imágó, a vitorlavászon holmit (zuhanása ilyen abszolút kinyilatkoztatás volt) mintha a föld vagy tenger nyelte volna el, trionfo da Primavera!..”¹⁹

Szentkuthy vállalja rokonságát Joyce-szal és Prousttal, de csak akkor, ha az előbbit nem azonosítják a halandzsázó szóhalmaz-raktárnokkal, az utóbbit pedig nem csapják egy kalap alá Freuddal. Ezzel ellentétben elutasító a francia új regény művelőivel szemben. Olyan indulatosan, mint a *Nouveau Roman*? című tanulmányában, csupán a regényeiben kelt ki bármilyen ellen. Miként a tanulmány címében jelen lévő kérdőjel is mutatja, Szentkuthy nem értett egyet Robbe-Grillet és társai irodalmi tevékenységének se újdonságával (mi volt a *Prae*, ha nem új, experimentális regény?), se azzal, hogy az új regény megfelelő válasz lenne a világ percipiálására. És ha valahol igazán állást foglalt az ál- és félműveltséggel szemben (vagyis elítélte a műveltséggel hivatkozást), akkor itt tette, ebben a terjedelmes tanulmányban. Még személyes oka is lehetett rá, mert a *Prae*t is szívesen beszorították volna az ellenregény skatulyájába, ugyanakkor azt meg nem véve észre, hogy a maga korában ez a mű megelőzte a francia irányzatot. Hosszantartó és felesleges lenne végigkövetni itt azt a filológiai és irodalomtörténeti utat, amit Szentkuthy körbejár, hogy bizonyítsa Nathalie Sarraute, Alain Robbe-Grillet, Marguerite Duras, Claude Simon, Robert Pinget, Samuel Becket és Julien Cracq módszereinek avíttóságát, epigonságát, az „új dialógus”, a „meddő fecsegés” újrafelfedezésében az irodalmi eszköztár leporolt rekvizitumait, a freudizmus ismételt homloktérbe állításában a felmelegített Virginia Woolfot, sőt Dosztojevszkijt. „Az embernek ma [...] nincs döntően új viszonya világgal” – mondja ki Szentkuthy; és hiába ígér az új regény új realitást az egyik oldalról, ha ezt a műalkotás művi izgalmával kívánjuk kiváltani. És milyen eszközökkel? Szabad asszociációval? (Az éppen a legkötöttebb dolgok egyike – mutat rá Szentkuthy.) Tárgyfétésekkel? Montázs technikával? A középkor óta ismert és alkalmazott 'újdonságokkal'? vagy éppen a szociális hangsúlyok kiemelésével, mint ahogy ezt Beckett teszi, akinek „főhősei anonim félhullák, betegek, örültek a sárban és pöcegödörben. [...] Ezek a defekáliákkal rokon 'főhősök' persze fikciók: a mindenkiből kiábrándult ember nem ilyen – ezek intellektuális absztrakciók, ezoterikus és elit entellektüelek matematikai formulái [...] csak entellektüelpreparátumok.”²⁰ Egyszóval minden, csak az nem, ami Szentkuthy műveinek lényege, a valódi realizmus. És még csak egyet emelek ki a szerzőnek legfájdóbb tények közül: az ellenregény elveti a cselekményt, a történetét. Valljuk be, a *Prae* nem egy kimondott detektívregény, de például a *Breviárium* már a legizgalmasabb, vérbő, intellektuális kalandregény, „theo-krimi”, ahogy a szerző nevezte, és valóban az események karneváli forgatagába sodorja az olvasót. Akár Rabelais, akihez folyton visszatérünk, ha Szentkuthy műveiről beszélünk.

A *Múzsák testamentuma* tulajdonképpen az 1969-ben megjelent *Meghatározások és szerepek* második, bővített kiadása volt. A tanulmányoktól a bírálatokig, a cikktől a körkérdésre adott válaszig, a vitairattól az esszénovelláig változik az egybegyűjtött elméleti írások

18 *Eltűnt kávéházak nyomában. Rakéta folyóirat*, 1986. május 6.; *Varázskert*, 204–211.

19 *Varázskert*, 207.

20 *Múzsák testamentuma*, 311.

műfaja a kötetben, de mégis van közös nevezőjük: a tanulmányozott szerző vagy jelenség mögül mindig erőteljesen előtűnik Szentkuthy Miklós, aki műveltségén és intellektuálisan átszűrve tárta fel az általa taglalt művek, irányzatok, szerzők legrejtettebb titkait is. Álarc mögül kacsint az olvasóra tanulmányaiban is, akár regényeiben. Meglátásai élesek, pontosak és kíméletlenek. Nem lehet „átejteni”, nem „esik hasra” az álmodernség és az álmműveltség előtt se 1927-ben, se 1983-ban. A szellem igazi nagyságai iránt pedig ugyanolyan vehemens lelkesedéssel rajong, amilyen indulatos undorral veti el a középszerűség önmutogató tetszelgését a semmi tükrében.

Ha tanulmányírói módszerét kellene definiálnom, ismét hozzá fordulhatnék segítségért: ő látta Halász Gábort az ész szadisztikusan túl lúgos tisztelőjének, Szerb Antalt pedig az embertelen elméletek emberies szinten összehangolójának – Szentkuthy elemző módszerének meghatározását e két pólus között kell keresni. Sőtér István alapos elemzés alá vetette Szentkuthy tanulmányírói módszerét, ami alapján a következő felismerést tette: „...nem az író olvad itt tárgyába, hanem a tárgyat olvasztja önnön tudatába, vagyis személyes élményként fogja fel, mint átélt eseményt. Így válik Szentkuthy személyes eseményévé Mozart és Proust, Szabó Lőrinc, Thomas Man és Arany János.”²¹

A tanulmányíró Szentkuthy egyik leghírhedtebb dolgozata az 1941 novemberében a *Magyar Csillag*ban megjelent *A mítosz mítosza*. A tanulmány Kerényi Károly ókori vallástörténeti munkájának, a *Die antike Religion. Eine Grundlegung* című, 1940-ben kiadott könyvének módszerét bírálja. Kerényi és Szentkuthy Szerb Antal jóvoltából közeli barátságban állt egymással, öt-hat éven át részletekbe menően vitáztak a Szókratész-előtti filozófiáról, mitológia-kutatók könyveiről, akikkel szemben Szentkuthy volt az örök ellenzék, és véleményét Kerényi egyenrangú vitapartnerként el is fogadta. Amikor azonban ezt leírva látta viszont, megharagudott, ügyvédhez futott.

Szentkuthy, részben Kerényitől kölcsönzött könyvekből, ismerte W. F. Otto, Karl Reinhardt, Kurt Riezler, Rudolf Otto, Franz Altheim, H. W. Rüssel, Thassilo von Scheffer, Eckart Peterich, Gilbert Murray vallástörténeti munkáit, és jó néhány „fekete megjegyzést” gyűjtött egybe azok „geistesgeschichtliche hochdeutsch hochem mítosz-interpretáció”-járól, és velük szemben a régi mítoszértelmezéseket vette pártfogásba. Legegyszerűbben fogalmazva azt vette rossz néven ezen kutatók, és végső soron Kerényi módszerében, hogy időbeli, történelmi, földrajzi távlatokra és távolságokra fittyet hányva olyan sematikus ezerarcúságukban ábrázolja az istenfigurákat, mintha azok nem mentek volna évezredek fejlődésén keresztül, mintha a mitológiai szereplők eredetükben is magukban hordozták volna árnyaltságukat, vagy még egyszerűbben: „egy kalap alá vesz ötezer év előtti és ötezer évvel későbbi trák Orpheus- és anatóliai Orpheus-mítoszt”²². Az óromantikus német szellem fényeit és árnyait tartotta Szentkuthy meghatározónak Kerényi művében és ezt a Schellingre visszavezethető romantikus programra alapozó mitológiaértelmezést vetette szemére, és minden újdonságot megtagadott Kerényitől. A tanulmánynak bizony vannak olyan kitételei, amelyeket Kerényi nem vághatott könnyű szívvel zsebre. „Nagy kultúrák nyomán tenyésző parvenű népek” és „jellegzetesen hervadt kori” műfajához hasonlíja Kerényi opusát, és sommásan állapítja meg, hogy „ebből a sok beszédből és telhetetlen mondattelevényből sokkal előbb vesszük észre az értelmezés végzetes neurotikusságát, betegségét, mint az értelmezett tárgy életszerűségét. Ideges, kielégületlen, életirigy, egyensúlytalan és terméketlen vallomások ezek a görög 'életről' és 'egzisztenciáról.’”²³

21 Sőtér István: *Neuraszténiás nosztalgiák. Szentkuthy Miklós: Múzsák testamentuma. Kritika*. 1986/3.

22 *Frivolitások és hitvallások*. 487.

23 *Magyar Csillag*. 1941/11.

A Prae megjelenése óta rejtőzködött olvasói elől Szentkuthy Miklós, természetesen az általa teremtett sajátos világon belül, ahol minden egyben önmaga ellentétét is jelenti; így az álarcok és kosztümök mögötti rejtőzködés sem egyéb, mint egyfajta kitarulkozás. Több mint fél századon át tartott ez az irodalmi közönség előtti önmutogatás, a mű és az alkotó egymásból táplálkozásának feltárása, ami olyannyira nyilvánvaló Szentkuthy regényeinek témájában, stílusában és alkotói módszerében egyaránt. Ezek a művek – nem győzőm elégszer hangsúlyozni – az olvasó „szeme láttára” készülnek. A szerző kedve szerint válogat a témák és történetek között, illusztrálja és kommentálja őket, visszakanyarodik a narrációban és az egyik asszociációról a másikra ugorván halad – mindennek ellenére – a precíz mértékkel megtervezett témasoron. A szövegen belül így egymással szembekerül a rend és a rendetlenség, a szabály és a szabálytalanság, hatalmas teret adván a véletlenszerűségnek, ami Szentkuthy prózaírásában szövegszervező elemként kap szerepet. Így valószínűleg meg művészi célját, amit 1939-ben, természetesen Szentkuthy-modorban a következőképpen fogalmazott meg: *„Művészi cél? Nincsenek művészi céljaim. Szervezetem van, életényszerem, szemek, fülek, idegek belső kész végzete, és ugyanakkor tiszta intelligencia, csillogó, bő rajzú raison, mint egy óriási spanyol hajtű, mely a tarkó tájáról emelkedik arab cirkalmaival a hajfürtök latin vihara fölé. Hogy vallásalapító temperamentum vagyok-e vagy művészi? Mit érdekel engem? Tudom, hogy a valóság nagy-nagy izgalom, tudom, hogy én atlantikus mámorú szívvel és Eukleidész-világosságú aggyal járok a valóság szenzáció-paradicsomában, s végül, harmadik axiómaképpen tudom, hogy a valóság és a szenvedélyes-értelmes egyniségem között valami kapcsolatot kell teremtenem, a magam megmentésére, narkotizálására. Hogy ez a viszony aztán matézis vagy opera, vallás vagy filozófia, idegbetegség vagy hallucináló-gyávaság – oly bagatell kérdések a három princípium mellett, hogy még felemlíteni is nevetséges.”*²⁴

Angolnak lenni, franciának lenni, spanyolnak²⁵ lenni zsigerből induló próteuszi készítés Szentkuthy számára. Az utazás viszont nem csupán egyéni óhaj, hanem közösségi elv volt a Mikes Akadémia tagsága közt: *„a Mikes Akadémia át meg át van szöve tagjainak nagy utazásaival, amelyek ott élnek könyvekben. Szerb Antal az Utas és holdvilágban életfordító Itália-élményét dolgozta fel (kedvence volt különben is a Rilke-sor: 'ez után meg kell hogy változzék életed'). Ahogy Füsi József vaskos Cellini-fordításokkal és Boccaccio-kommentárokkal jött haza. Képes Géza meg valahol északon pontosan ott járt, ahol még a madár sem szokott, kiejthetetlen nevű költőik fordításával akadémikus táskájában. Cs. Szabó a Doveri átkelésben az örök-izgalmas angolokról írt a többi kontinentális 'izgulókhöz' méltó értelemmel. Sötér a mi velencei és firenzei élményeinket varázsolta költészetté és iróniává a Fellegjárókban. Weöres Sándor ceyloni és indiai emlékeket szőtt tovább mitologizáló képzeletében: madárfejből kiszűrő madárszeme hogy ragyogott, mikor a nagy, zöld kályha mellett egy asszír hőskötemény fordítását adta elő, vagy szanszkrit sorok ritmusát élvezte szenvedélyes ízeleléssel.”*²⁶ Érdekes, hogy Szentkuthy számára az utazás soha nem jelentett menekülést, vészterhes időkben kétszer is járt ösztöndíjjal Angliában, senki se számított rá, hogy hazatér Magyarországra, mégis hazament. Az utazás számára nem a depresszív kor és társadalom előli elvonulást jelentette, hanem sokkal inkább a könyvek,

24 Fekete reneszánsz. 189–190.

25 „E szöveg írójának egy életen át Spanyolország volt mindene. Elégé bebizonyította. Eszkoriál szentje Borgia Ferenc, Cynthiáé Keresztes János, Európa Minoré Turibius, Véres Szamáré Villanovai Tamás. Most készülő Don Carlos-fantáziájának – Dogmák és Démonok – vezérmotívumai (spanyol királyi színekben: Hesperida aranyárgában és Danaida feketében) – örület, kéj, halál és katolicizmus. Mindezzel verrokon Salvador Dali, aki 'képi kódex'-párja írott kódexeimnek.” Gondolatok a képtárban. Kortárs, 1985. január; Varázskert, 148–170., 163.

26 Varázskert, 73.

az olvasmányélmények gerjesztették kóborló kedvét: „Verne Gyula összes műveinek felfalása közben és után: az élet egyetlen érdemes és értelmes, minden egyebet kizáró 'functional behaviour'-jének, tevékeny tartalmának persze hogy az utazást tartottam. És ami a hol nyavalygós-nyafka, hol kamaszokat üdvözítő 'esztétikát' illeti? Szólhat-e hozzá, akár pro, akár kontra, Victor Hugóhoz valaki, ha nem tudja, hogy gyermekkorában Spanyolország volt számára a csodák csodája? Leconte de Lisle? Ómaga: India, testrésze, szerve: a Szunda-szigetek, az őstenyészet, ősszavatokat és örök mítoszokat 'felőrvénylő' keleti tengerek. A Romlás Virágainak gyökere Ceylonban és Madagaszkárban van, Heredia Centaurjai messzi szigetekről (mellesleg könyvtárakból is...) kavalkádoztak 'vértől részegen' és 'orrfacsaró búzzel' a legrafináltabb fineszkekkel csiszolt és köszörült szonettekbe. Az ós-ós Irish, echt-echt amerikai A. E. Poe: az életadó elixír-injekciót Hellászan, Itáliában és Isztambulban kapta, a Márvány-tenger Ezeregyéj-közel partjain. És nem pikáns intermezzo-e a pofaszakállas, szemüveges, norvég-viking, Észak-mítosz és európai szocializmus jegesmedve prófétáját, Ibsent a Szezei-csatorna megnyitásánál, Egyiptom piramisainak árnyékában találni?”²⁷

* * *

Angolnak lenni, franciának lenni, spanyolnak lenni – regényírói életprogram. A tanulmányíró viszont kiemelt figyelemmel fordult az angol irodalom irányába, zseniális érzékenységgel állította egymás mellé és egymással szembe Shakespeare és Ben Jonson életművét és életét. Kis kitérével jelzem: Szentkuthy számára a mű megismeréséhez elengedhetetlen volt, hogy a szerzőről is minél több ismeretet szerezzen. Kiváló példa erre a Sorsfordító lelkigyakorlattól végkiárusításig²⁸ című, Kosztolányi Dezső születésének századik évfordulójára írt esszéje, amelyben a költő által összeállított, Modern Költők, Külföldi Antológia című gyűjteményéből szemeztetve valóságos költőportrékat varázsol a versek mögé. Ennek indoklását a Ben Jonson²⁹ című rádió-előadásában adta meg: „...ha az irodalomtörténet igazán történelmi módon gondolkodik, úgy az író élete is alkotásnak kell hogy számíton: az író nem csak szöveggel telenyomtatott papiros, hanem a történelem jelképes virága és gyümölcse, és teste, betegségei, emberi harcai épp oly művek, mint a versek vagy a drámák.”³⁰

Visszatérvén az angol irodalomhoz: Szentkuthy Miklós doktori tézisét is Ben Jonson munkáiból írta 1931-ben. Nagy ívű dolgozatot szeretett volna írni, de tudta, miként a papságot is legalább a püspökségnél kellene kezdenie, mert nem lenne türelme végigjárni a ranglétrát, az általa elképzelt dolgozatot tanárai nem fogadnák el. „*Ultát hazug disszertáció: adathalmaz, ill. idézethalmaz: az aggályosság visszataszító meddősége. Csak akkor tudok írni, ha minden szótagomat Ben Jonson egy szótagja igazolja. Filológiai haláltusa*” – írta naplójában.³¹ Fel is panasolta dilemmáját az akkor éppen Londonban tartózkodó Szerb Antalnak³², aki 1930. május 17-én kelt levelében így biztatta: „*De azért ne félj a szakdolgozattól: írd meg olyan rosszul, ahogy csak tudod – annál jobban fog tetszeni illetékes köröknek.*”³³

27 Sorsfordító lelkigyakorlattól végkiárusításig. Új Írás, 1985. november; Varázskert, 182–203, 190.

28 Megjelent: Új Írás, 1985. november.

29 Elhangzott a Magyar Rádióban Ben Jonson halálának 300. évfordulója alkalmából 1937. augusztus 16-án. Megjelent: Orpheus, Szentkuthy Miklós-különszám, 1994/1.

30 Varázskert, 23.

31 Fájdalma és titkok játéka. Naplójegyzetek és naplóillusztrációk 1925–1942. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2001. 78. (1930. december 14-i bejegyzés.)

32 Szerb Antal 1920–1924-es naplófeljegyzéseiből tudjuk, ő maga ugyanolyan kétközben volt a szakdolgozatával, mint később Szentkuthy, s ugyanazt a megoldást választotta, mint amit fiatalabb pályatársának javasolt. I. Szerb Antal Naplójegyzetek (1914–1943). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2001.

33 Szerb Antal levelei Szentkuthy Miklóshoz. Közreadja Tompa Mária. Holmi, 1994/1

Szentkuthy első rádió-előadását – Cs. Szabó László felkérésére – is az angol líráról írta.³⁴ Az angol líra azért izgalmas Szentkuthy számára, mert saját poétikai programját véli felismerni benne: az emberi közelség és a mitikus távolság lélektanilag szinte megmagyarázhatatlan harmonikus egybejárását, amit Shakespeare művében fedez fel. A realizmus és az álmodozás egymásra hangoló angol opalizálásának megértéséhez germán ellenpéldát hoz fel: „*A németek számára mindig az egész természet létezik, mint nehézkes mítosz, biológiai végzet; tele van ingoványos bölcselkedéssel és profetikus furorral. Az angoloknál éppen ellenkezőleg: gyermeki és kertészkedő viszonyban vannak vele, a természet mint egész nem szerepel, de egy-egy hal, egy-egy furcsa bogó, egy-egy boldogító szíromszin érdekli őket. A Szentivánéji álom és a Faust ellentéte ez.*”³⁵ Shakespeare közelhajoló-eltávolodó, öntudatlan harmóniát teremtő poézisével szemben John Donne költészetét az élmény és a stílus kötéltáncához hasonlatos élet-halálharcaként elemzi, majd az angol humanizálásra, a világ emberi közelségbe hozására John Milton, „*a nagy puritán és vak látó*” *Elveszett paradicsomát* hozza fel, amelyben „*Isten és az ördög, teremtés és megváltás lírai kérdésekké válnak: az egész protestáns hittudomány elhagyja a katedrát és a templomot, hogy Milton legegységibb, legotthonibb, legcsaládibb magánkérdései legyenek.*”³⁶ John Keats-et a legköltőibb költőnek nevezi, aki a költészetet egyetlen életlehetőségként élte meg, kiemeli William Blake sajátos angol örültségét, Coleridge romantikus misztikáját, Shelley lebegő pillangócikázását, hogy végül a következőképpen összegezze az angol líráról 1936-ban megtartott rádióelőadását: „*Angliában sohasem volt romantika: csak romantikusok. Angliában sohasem volt halálkultusz: az angol költők meghaltak.*”³⁷

Tíz évvel később újra az angol líráról írt rádió-előadást, ugyancsak fölkerésre. A *Csoda és játékosság az angol irodalomban* című tanulmányt a Magyar Rádió nevében Schöpflin Gyula azzal utasította vissza, hogy a hallgatóközönség még nincsen azon a műveltségi színvonalon, hogy maradéktalanul megértené és elfogadná Szentkuthy véleményezését. A szerző végül 1946 októberében a Szabadegyetemen mondta el a szöveget. A tanulmány további sorsa is érdekes. Tompa Mária 1991-ben Lengyel Balázs kérésére elküldte a szöveget az *Újhold-Évkönyv* karácsonyi számába, de Lengyel Balázs is visszautasította a közlést. A tanulmány végül a *Holmi* 1993. áprilisi számában jelent meg.

Mi lehetett a kétszeri visszautasítás oka? Csupán találgatva gondolhatunk arra, hogy Szentkuthy nem akadémiai stílusban, hanem a tanulmányait jellemző lezser bolondériával, teremtő komolytalansággal fogalmazott, és talán túl sokat foglalkozott a szabadság témakörével. A művészi játékosság kapcsán például, ami előtt értetlenül áll a közönség, azt mondja, hogy: „*a szabadság az értelme! Azt formálom a világból, amit akarok, én vagyok az úr a csárdában, nem a flaskó. Ha én akarom, a jegenyefából percc lesz, és a lábtörlőből arkangyal. Kinek mi köze hozzá? Szabad vagyok, játszani akarok, minden ösztönöm erre hajt.*” Meglátását Chesterton költészet-definíciójából vezeti le: „*Vigan dadogni az emberek és angyalok nyelvén, belepanszolni a félelmetes tudományokba, szemfényvesztőn kőklerkedni piramisokkal és oszlopokkal, úgy rugdosni a mindenség planétáit, mint a labdát: ez az az ősi vakmerőség és fölényes közöny, amelyet az emberi léleknek, akár csak egy zsonglőrnek a narancshajigálás tudományát, mindörökre meg kell tartania. Ez az a táncoló bolondéria, amit egyébként egészségnek nevezünk.*”³⁸

34 *Az angol líra*. Elhangzott 1936. szeptember 23., megjelent: *Lyukasóra*, 1993/1.; *Varázskert*, 23–29.

35 *Varázskert*, 18.

36 uo. 19.

37 uo. 29.

38 uo. 49.

Kiadások:

Szentkuthy Miklós: *Bianca Lanza di Casalanza*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1994

Szentkuthy Miklós: *Fájdalmak és titkok játéka. Naplójegyzetek és naplóillusztrációk 1925–1942*.
Magvető Könyvkiadó, Bp., 2001

Szentkuthy Miklós: *Fejezet a szerelemről*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1984

Szentkuthy Miklós: *Frivolitások és hitvallások*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1988

Szentkuthy Miklós: *Múzsák testamentuma*. Magvető Kiadó, Bp., 1985

Szentkuthy Miklós: *Szent Orpheus Breviáriuma*. Második kötet. Cynthia. Második kiadás.
Magvető Könyvkiadó, Bp., 1973

Szentkuthy Miklós: *Varázskert. Tanulmányok, esszék, előadások*. Hamvas Intézet, Bp., 2012

Szerb Antal: *Naplójegyzetek (1914–1943)*. Magvető Könyvkiadó, Bp. 2001